

УДК 398.21

DOI 10.22162/2500-1523-2018-14-98-115

Жаңһрч Шавалин Даван бөлгүдин урн-зокъямжин өвэрц

Композиционные особенности песен джангарчи Давы Шавалиева

Epic Songs Recorded from Dava Shavaliiev: Compositional Features

Б. Б. Манджиева (B. Mandzhieva)¹

¹ кандидат филологических наук, ученый секретарь, Калмыцкий научный центр РАН (358000, г. Элиста, Российская Федерация, ул. им. И. К. Илишкина, 8). E-mail: mbbairta@yandex.ru

Ph. D. in Philology (Cand. of Philological Sc.), Scientific Secretary, Kalmyk Scientific Center of the RAS (8, Ilishkin Str., Elista, 358000, Russian Federation). E-mail: mbbairta@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются песни «Джангара» из эпического репертуара талантливого калмыцкого джангарчи Давы Шавалиева. Полный репертуар джангарчи, состоящий из пролога и четырех песен, был записан в 1939 г. известным российским монголоведом А. В. Бурдуковым.

В данной статье изучены композиционное строение, мотивы и общие места эпических песен Д. Шавалиева, проведен сравнительно-сопоставительный анализ. Исследование эпического репертуара Д. Шавалиева позволило сделать вывод о том, что рапсод придерживался традиционного исполнения. Зная принципы сложения эпоса, джангарчи строил свое повествование на определенной основе, состоящей из пяти композиционных элементов: 1) выбор богатыря; 2) отправление богатыря; 3) выполнение героем цели похода; 4) возвращение богатыря; 5) пир.

Д. Шавалиев широко использовал традиционный и стандартизированный набор поэтических формул, стилистических и композиционных приемов, которые придавали его песням особую выразительность.

Ключевые слова: героический эпос «Джангар», традиция, джангарчи, Дава Шавалиев, эпический репертуар, песнь, мотив, композиционная структура, стиль

Товч аһулһ. Алдршн Һертэ хальмг баатрлг дуулвр «Жаңһриг» аңхн цагас авн үйэс үйд күргэд, өөрд-хальмгин бээдл-жирһлин адрута хаалһд учрсн кецү йовдлыг амн урн үгин билгэр дүрслэд, зовлңта түрү кемд ицл, зөрг үүдәһэд, өргмжтэ хамгинь өргэд, эндр өдр күртл хадһлж авч ирснь — билгтэ жаңһрчнрин күчн болдг. 1940-гч жилд бичэч Шалвра Һэрэ билгтэ жаңһрч Шавалин Даваһас дуулсн бөлгүдинь бичж авсн болдг. Энүнэ өмн, 1939-гч жилд, Өрәсән моһлч номт А. В. Бурдуков Хальмг Таңһчд ирэд, Шавалин Даваһас баатрлг дуулвр «Жаңһрин» дөрвн бөлг бичж авад, жаңһрчин урн билгинь мөңкрүлсн болдг. Эн өгүлддән бидн жаңһрч Шавалин Даван дүһргин бөлгүдин урн-зокъямж, мотивс болн ниит ормс шинжлж хэләввидн.

Түлкүр үгмүд: баатрлг дуулвр «Жаңһр», улмжл, жаңһрч, дуулврин репертуар, бөлг, мотив, урн-зокъямжин тогтац, кевлл

Abstract. The article examines songs of the *Jangar* from the prominent Kalmyk *jangarchi* Dava Shavaliyev's epic repertory. The whole of the *jangarchi*'s repertory to have included a prologue and four epic songs was recorded by the renowned Russian Mongolist A. Burdukov in 1939.

The paper studies compositional schemes, motifs and common features (episodes) traced in Dava Shavaliyev's epic songs, and provides a comparative analysis. The conducted work makes it possible to conclude that the rhapsode would follow the traditional performance patterns. Being aware of the essential structural principles of the epic, the *jangarchi* constructed the narratives of his within a certain framework to have included five compositional elements, namely: 1) selection of a hero (warrior), 2) his departure, 3) accomplishment of the task, 4) his return to homeland, 5) feast.

Dava Shavaliyev made ample use of traditional and standard poetic formulas, stylistic and compositional means that significantly added to the expressiveness of his songs.

Keywords: Heroic Epic of *Jangar*, tradition, *jangarchi*, epic repertory, song, motif, compositional structure, style

«Амн үгин өргн энтэ бүтәлс хальмг улст элвг болдг болв чигн теднэс өндртән үлж һарсн, холас харгддг, арта сээхн өргл болсн «Жаңһр», хальмг баатрлг дуулвр, олна сана зүрк хойр авлсн берк эрднь болж һарсн» [Кичиков 1974: 3]. Алдршн Һертэ хальмг баатрлг дуулвр «Жаңһриг» аңхн цагас авн үйэс үйд күргэд, өөрд-хальмгин бээдл-жирһлин адрута хаалһд учрсн кецү йовдлыг амн урн үгин билгэр дүрслэд, зовлңта түрү кемд ицл, зөрг үүдәһэд, өргмжтэ хамгинь өргэд, эндр өдр күртл хадһлж авч ирснь — билгтэ

жаңһрчнрин күчн болдг. Теднэ нерднь цагин холд билрж гедрв. Болв, билгтнрин бүтэсн «Жаңһр» цуг делкэд деер нернь туурсн дурсл өргл болж тохрв.

«1920-гч жилмүдин эклцэс, советин йосн тогтад, Хальмг Таңһч бүрдснэс авн «Жаңһрин» бөлгүдиг орс келнд орчулх седвэр тэвгдсн мөн. Эн чинртэ кергиг 1930-гч жилмүдин сүүлэр бичэч Басңга Баатр болн орс шүлгч Семен Липкин күцэсмн. Тиигхдэн эн хойр билгт хальмг улст нерн, олд бахмж болх «Жаңһр» туулин байр кехмн гиж өлзэтэ уха эк татж зарлсн болдг. 1940 жил баатрлг тууль «Жаңһрин» хол бөлгүд тохрад, 500 жил күцсн өөнд нерэдсн байр бүкл советин орн-нутгт өргмжтэ кевэр темдглгдсмн» [Церенов 2005: 5]. «Жаңһрин» байрт орлцхар билгтэ оln хальмг жаңһрчнр ирсмн: Басңга Мукөвүн, Бадмин Мөңкнасн, Васькин Гиля, Мукөвүнэ Бадма, Аршана Чучя, Дорджин Цаган, Уртин Дамба, Лижин Төөлт, Жанахан Жугулжан, Козан Анжука, Көкэн Коку, Самтна Эрнжэн, Бадмин Инжр, Манжин Санһж-Һэрэ, Шавалин Дава, Эрднин Көкэ, Кажин Араша. Эдн цуһар «Жаңһрин» марһанд орлцад, билг-эрдмэн үзүлэд, оlnа зүрк авлсн.

«Жаңһрин» байрин өөнд орлцсн амн урн үгин билгтнрэс шин бөлгүд болн эднэ медсн нань чигн үүдэврмүдинь бичж авсмн, тедн дунд билгтэ жаңһрч Шавалин Даваһас дуулсн бөлгүдинь бичж авсн болдг.

Шавалин Даван дүһргин хойр бөлгиг 1940-гч жилин туула сард бичэч Шалвра Һэрэ бичж авад, тер жилдэн «Улан туг» гидг седкүлд барлсн. Жаңһрчин дуулж өгсн бөлгүд иим нерэдлһтэ: «Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуляла дээллдгсн бөлг» болн «Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлг» [Джангар, 2 1978: 293–317].

Шалвра Һэрэ бичж авхин өмн, 1939-гч жилд, моңһлч номт Алексей Васильевич Бурдуков Ленинград балһснас Хальмг Таңһчд ирэд хальмг туульс, ду, бийһин айс бичж авсн. Тегэд тер ирлһндэн номт Шавалин Даваһас баатрлг дуулвр «Жаңһрин» дөрвн бөлг бичж авад, жаңһрчин урн билгинь мөңкрүлсн болдг.

Баатрлг дуулвр «Жаңһр» өвкнрин ухани чилшго зөөр болсндан оln номтнрин оньг авлсн. Эн шинжллтдэн бидн «Жаңһрин» хол төрмүдэр шишлңг судлл кесн номтнрин көдлмшэр бэрмтг аввидн:

А. Ш. Кичиковин [Кичиков 1974; 1992], Н. Ц. Биткеевин [Биткеев 1990; 2001], Э. Б. Оваловин [Овалов 1973; 1977], Т. Г. Басангован (Борджанован) [Басангова, Манджиева 2004], В. З. Цереновин [Церенов 2005], Д. В. Убушиеван [Убушиева 2009; 2012; 2016], Ц. Б. Селееван [Селеева 2008; 2011; 2013] болн нань чигн.

«Баатрлг дуулвр — олна аһу ик төр халгч урн зокъял. Онц күүнэ керг ямаран ик чинртэ болв чигн, онц төр кевтэн үлдэд, баатрлг дуулврин төрмүдэс һаза үлддг» [Кичиков 1974: 82]. Болв онц күүнэ эрkn керг күцэгдснэ тууж «Жаңһрин» бөлгүдин нег сюжет эзлж. Соньн сээхн зокъял болж хүврэд, оln соңсачнрин чикнэ хужр хаңһаж, үйэс үйд дамжж, мана цаг күртл ирснь лавта. Эн бөлг — Хоңһрин гер авлһна тууж.

Профессор А. Ш. Кичиковин келсэр: «Баатрин гер авлһн, баатр күүнэ хадмуд хээлһн, баатрин хадмудчлһн — туулин багтавр; баатрлг тууль — онц күүнэ төр халгч амн үүдэвр, баатрлг тууль — баатрлг (классик) эпосас ондан жанр, баатрлг дуулврин хол дора девсн» [Кичиков 1974: 83]. Иим болсн деерэс Хоңһрин гер авлһна тууж — баатрлг туулин сюжет — ямаран учрар, ямаран кевэр дуулврин бөлгт хүврснь, тер хүврлһнэ тууж ямаран болснь, мана хэлэврэр, нэрн шинжлһнэ төр мөн.

Хоңһр баатр — хамгин хээртэ, оlnд энкр дүр. «Жаңһрин» дүһргүдт Хоңһрин дүр даң харһдг. Залухн наста, бодрхг, дээч баатр болж үзүлгдсн бийнь, Хоңһр дотаһар, хээртэхэр үзүлгднэ.

Хоңһрин гер авлһна туск тууж Ээлэн Овлан дүһргин бөлгүдт хамгин өргн бөлгнь болна. Шавалин Даван дүһргт «Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлг» онц орм эзлнэ.

«Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлгт» баатрин гер авлһна, баатр күн хадмуд хээлһнэ туск төр баатрлг туулин үүл-йовдлла ирлцнэ.

Баатрлг дуулвр «Жаңһрин» зэрм бөлгүднь баатрлг туулин эв-арһинь, туулин үүл-йовдлын мотивс, элементс бийдэн шингэж авсмн. «Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлг» мана келснд бат бэрмт болж бээнэ. Баатрин гер авлһна седв — баатрлг дуулврт тууляс орж ирсн седв мөн. Зуг баатрлг туульд хадмуд хээлһнэ, гер авлһна үүлиг баатрин эк-эцк, өрк-бүл давулна. Баатрлг дуулврт болхла, эн — өрк-бүлин үүл биш, хэрнь, төрин йосна керг-үүл болснас иштэ Бумбин орна богд Жаңһр хан эврэн күцэж бээнэ.

«Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлгин» урн-зокъямжнь иим элементсэс тогтна:

1. Арзин сүүр;
2. Алдр богд Жаңһр Хоңһрт хадмуд хээлһн;
3. Хар Кермн хаанад ирлһн;
4. Хар Кермн хан Жаңһр хаанас дөрвн юм сурлһн;
5. Азг Улан Хоңһр Жаңһрла эс зөвшэрлһн;
6. Хоңһр Хар Кермн хаанд йовлһн;
7. Хаана күүкнэ цаһан бумблвад орлһн;
8. Хаана күүк му тарха хойриг уга келһн;
9. Хоңһрин мөн сиитэн хээлһнэ хаалһ;
10. Хоңһрин хүврлһн;
11. Хоңһр Замбл хаани күүкн шаһата болснь: шар иштэ тоңһрг, хар цоохр альчур, алтн билцг;
12. Хаана күүкнэ һурвн марһанд орлцлһн (урлдан, саадг сум харвлһн, бөк бэрлдэн);
13. Хоңһр Баатр Цаһан хаана көвүнлэ бээр бэрлдлһн;
14. Жаңһрахн һурвн марһа авад нээрлһн;
15. Мөн сиитэн авад хэрлһн;
16. Арзин сүүр.

«Жаңһрт» ямаранчн бөлг арзин сүүрэр эклдг. Арзин сүүрт хамгин күчн кергтэ керг-үүл хаһлгддг. Шавалин Даван шинжлгджэх бөлгт Жаңһрахн һучн һурвн дуһу болад суусн цагла аһ Шавдл хатн Жаңһртан Азг Улан Хоңһрт хадмуд хээхин туск зэңг келнэ. Жаңһр зөвшэрэд, Арнзл Зеердэрн Хар Кермн хаанад ирнэ. Худ-анд болхар бээсэн Жаңһр медүлсн цагт Хар Кермн хан дөрвн юм сурна:

— Мини күүкнлэ худ болхла,
Санл Савр хойр бодцган ас!
Арнзлын хурдн Зеерд
Оцл Дамбан Көк Һалзн күлг
Хойран унлһнд ас!
Тер дөрвн юмиг өгхлэчн,
Болхнь болх, бээхнь бээх, — гинэ.

Жаңһр сурсн дөрвн юмиг өгх зөвөн өгэд, худ-анд болх болад хэрнэ. Юм сурлһна мотив «Жаңһрт» олар харһна. Эн мотив — Жаңһрахниг хэр һазрин хан мухла болһж авхар бээсиг медүлгч

мотив. Ээлэн Овлан «Ээх Догшн Маңна хаана бөлгт» «тавн юм сурлһна» мотив харһна. Жаңһр зөв гихлэ, һанцхн Хоңһр зөвөн өгхш. Маңна хаана үлмэд орж өгх кецү йовдлыг Хоңһр эвдж зогсана. Мана шинжлжэх бөлгт Хоңһр бас Жаңһр богдын өмнэс зөрэд, Савр Санл хойриг үлдэхэд, бийнь Хар Кермн хаанад одна.

Хар Кермнэд ирэд, күүкиг ик цаһан бумблвад долан давхр шорта-буута церг давхртан манж бээхинь медэд, яһж күүкнд күрхэн ядад, «аршан хар нульмсан асхрулад уульна». Зуг Хоңһрин мөрнь арһлад, нөкд болад, күүкнэ бумблвад күрэд ирхлэ, күүкн өнчн му тархала өврлдэд кевтсн бээж. Эн мотив — Хоңһрин зөвтэ күүкн бишинь медүлжэх мотив гиж сангдна. Ээлэн Овлан «Хоңһрин гер авлһна бөлгт» Жаңһрин заасн Замбл хаани күүкн Зандн Герл шулм төрлтэ хэрд һарсинь Хоңһр медэд, хөвдөн даалһад, үзг-чиг уга йовад йовж, арһнь алдрад, цөл һазрт үкэд кевтсн цаглань мөн сиитнь ирэд аврна.

Тегэд эн хойр бөлгиг дүңцүлж шинжлхлэ, «худл мөн сиитин» мотив харһна гиж темдглх кергтэ.

Юуни төлэ жаңһрчнр иим мотив орулдг бээсмн гихлэ, негдвэр, баатрлг тууль-үлгүрт чигн, баатрлг дуулврт чигн иим мотив «зөвтэ күүкнэ» чинр медүлж, «зөвтэ күүкиг» олнас йилһж, өргж, үнлж бээхиг иткүлнэ гиж сангдна. Хойрдвар болхла, «зөвтэ күүкн» баатрт амр бишэр олгддгнь үзүлгдженэ. Зөвтэ күүкэн буулһж авхин төлэ баатр һурвн зүсн марһанд орлцхмн болжана.

Жаңһрин заасн күүкн зөвтэ бишинь медэд, Хоңһр зовад, йовад йовж муурсн, эцсн күлгэн олад, үүрч авад көштлэн йовна. Баатр күлгтәһэн киитн булгин уснд ирэд амрна. Эн амрлһн (зэрмдэн унтлһн) баатрт күнд даалһвр учринь медүлжэнэ. Амрлһна тускар профессор А. Ш. Кичиков иигж темдглсмн: «Ситуация сна-отдыха героя в локусе врага в сознании исполнителей связывается, вернее, объясняется предстоящим трудным испытанием богатыря по захвату хана-антагониста (табуна, скакуна, чудесного оружия и т. д.) и отмечается накануне кульминационных событий» [Кичиков 1992: 267].

Унтад амрсна хөөн Хоңһр Оцл Дамбан Көк һалзн күлгэн унад, Йондн Цаһан уулын ора деер һарад харна. Эн уул — хойр орна межэ. Нарн суух үзгт нег ик нутгин зах харгдна. Тегэд ээмшгтэ күүнэ

орнд юн учрхинь эс медсндэн баатр бийэн саглад, тарха му болад хуврнэ. Оцл Дамбан Көк Һалзнан хамута му дааһ кенэ. Хүврлһнэ мотив тууль-үлгүрин үүл-йовдлд олар харһна. Талын орна бээшнд йосн бийэРН орхла, хазад манач церг бэрэд авчкх. Тегэд күн бичэ медж таньтха гийһэд, баатр бийэн хуврэнэ. Ээлэн Овлан дурһргт эн мотив бас харһна. Хоңһр тарха му хожһр болад, цахрин нег эмгн өвгн хойрт үрн болад бээнэ. Шавалин Даван бөлгт Хоңһр бийнь гүжрдэд, күүкнэ ик цаһан бумблвад орад, хурв дэжж гиич болад, хурвн юм өгнэ: шар иштэ тоңһрган, хар цоохр альчуран болн алтн билцгэн. Эн хурвн бодьс — Хоңһриг күргн болсна герч мөн. Шар иштэ тоңһргнь шаһата болсинь медүлжэнэ, хар цоохр альчурнь хулд болсмн, алтн билцгнь болхла, «эмн цөсн иньг болый» гисиг медүлжэх юмн болж харна. Зуг Замбл хан күүкэн Баатр Цаһан хаанд өгхэр худ бэрлдсн бээж. Эн мотив баатрлг туульд бас харһна. «Хойр хүрм дегц ирнэ гидг нэрн төр: хойр худын негинь шүүһэд, наадкинь өөхлэ, хөөнэн өшэн чигн болдг. Тегэд күүкнэ эцк хурвн зүсн марһа зааснь тер» — гиж эн туст эврэ тоолвран А. Ш. Кичиков бичсмн [Кичиков 1974: 93].

Шавалин Даван «Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлгт» Замбл хан хурвн марһа зарлна:

... Ода хурвн марһа кетн.
Хойр эдл залуһиг
Алькниньчн йилһж болшго.
Саадгтан мергнь,
Бөкдэн чидлтэнь,
Мөрндэн хурднь
Мини күүкиг автха, — гинэ.

[Шавалиев 2005: 62].

Хаана күүкнэ хурвн марһан: мөр урлдан, саадгин сум хавлһн, бөк бэрлдэн. Азг Улан Хоңһр хурвн марһаг шүүһэд, күүкиг буулһна. Бөлг арзин сүүрэр төгсгднэ.

Шавалин Даван дуулсн «Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Монхуляла дээлдгсн бөлг» бээр бэрлдэнэ бөлг гиж нершлж болхмн. Бээр бэрлдэнэ, дээч утхта бөлгүд тосхлтарн, кев-янзарн хоорндан өөрхн. Зураһинь харһад шинжлхлэ, цуһар чигн нег тоота эңгэс бүрднэ гийһэд, номт А. Ш. Кичиков «Жаңһрин» иим бөлгүдиг иигж эңглсмн:

- I. Арзин сүүр деер айнд мордх баатриг шүүж авлһн;
- II. Баатрин йовуд хаалһ;
- III. Олзд авх объект диилж авлһн (бэрлһн);
- IV. Баатрин хэрүд хаалһ;
- V. Арзин сүүр.

Бөлг болһна үүл-йовдл өвэрц, эврэ болна. Бөлг болһнд тосхлтын тавн эңг эврэ аһулһас тогтна. «Жаңһрт» ямаранчн бөлг арзин сүүрэр эклнэ. Шавалин Даван «Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгсн бөлгт» Бумбин орнахн бүрн-бүтн, дән-дажг уга, амулц-менд бээһэд арзин сүүрт суусн цагла нег ээмшг учрна. Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуля Жаңһрин Аксхлан Харвада адучиг тэрнин унтлһар унтулна. Адуч догшн тэрнтэ нөөртән диилгдэд бээхлэрн, йорлна. Хойр алтн темнэр нүдндән телг тэвнэ, тер бийнь хойр темн хуһрж одна. Эннь — дээсн ид-сидтэһинь, күчтэһинь медүлжэх темдг.

Кермин көвүн Моңхуля — Жаңһрин дээсн, эн баатр йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адуг көөһэд авад одна. Аксхлан Харвада Жаңһрт юуһан келж одхви гиһэд зовна. Тегэд өл манхн Цаһан уулын ора деер һарад харвхла, ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуля йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адуг көөж йовсинь үзнэ. Арһ уга, Аксхлан Харвада Моңхуляд нөкд адуч болад, адуһинь хураж йовад, арнзл хурдн Зеердин эцкинь хулхалад, Жаңһран темцэд зулна.

Айнд мордх баатриг шүүж авлһн бөлг болһнд өвэрц болна. Жаңһр айнд мордх баатриг бийнь шүүж авна, зэрмдән бийнь һарад йовна. Ээмшг учрсинь медснэ хөөн Жаңһр тер дарунь айнд мордхан медүлэд, арнзлын хурдн Зеердиг арвн хойр бодңгин күлгтэг тохулна.

Мөр тохлһна зурциг жаңһрч диг-даратаһар үзүлсмн. Б. Л. Рифтин «Из наблюдений над мастерством восточномонгольских сказителей (Маггал коню и всаднику)» гидг статьядан мөр тохлһна зурцин тускар иигж бичсмн: «“расчлененное” описание коня, то есть “по частям”, с явной гиперболизацией», — гиж дуулврин нег онцлг темдглсмн [Рифтин 1982: 70]. «Жаңһрин» дуһргудт мөр тохдгнь — мөрч Буру Маңгна, Баһ Дөрвдэ (1862 ж.) дуһргт — мөрч Күүкн Цаһан Хоңһрин күлгиг тохна.

Мөр тохлһна зурц «Жаңһрт» эрк биш дурта седв болна. Дурһг болһнд эн седв эврәһәрн тогтдг болв чигн, нег зурата болна. Шавалин Даван бөлгт мөрч боднгин мөриг бәрж авад, хазарар хазарлад, дел мөнгн делтр дөшүлн тәвәд, толь мөнгн тохминь тәвәд, эмәлиг тохад, татуринь дөрвн хавснднь ортл татад, төмрин сәәһәр болһчад тохна.

Дарунь Жаңһрин болн баатрмудын хувцлһна седв өггдсн цагт жаңһрч әәрстин хар елднгин зурц өгәд, дәәни хувц болн зер-зев агсад белн болсинь үзүлнә. Баатрмудын йовуд хаалһ адһмтаһар әклжәхинь иим үгмүд медүлж бәәнә:

...Күлгүд оһтһуһин

Овхл цаһан үүлнлә

Хутхлдн һарад одв...

[Шавалиев 2005: 75].

Өл маңхн уул межә болжана, эн уулас һатц — өшәтнә һазр. Айнд мордж йовх баатрмуд межәд ирхләрн, өл маңхн уулын ора деер һарад хәләнә. Нарн һархин наад үзгт көөж йовх адуһан үзцхәнә. Жаңһр баатрмудтаһан йоввчн, Кермин көвүн Моңхуляла нежәдәр бәәр бәрлдхәр шииднә. Мана тоолврар, арвн хойр бийәрн нег баатриг дәәлхлә, эвго болх учрас нежәдәр бәәр бәрлдцхәнә. Хамгин түрүнд Оцл Дамбан Көк Һалзн күлгтә Арг Улан Хоңһр дәврәд орхла, Кермин көвүн Моңхуля киитн хар бәрнқәрн һурв шааһад шавтана. Дарунь Күңкән Алтн Чееж дәврәд орна, бас күчлж чадхш. Тегәд Жаңһр сумни эзн Баатр Цаһан гидг боднган тәвнә. Баатр Цаһан сумарн хортыг шавтахла, Моңхуля зулад гүүһәд одна. Жаңһр бийнь көөж күцәд, армдан өлгчкәд, шавтсн баатрмудан эдгәһәд, хортн баатриг үй-үйөрнь салһж, үзг болһнд хайж уга кетн гиж закна. Зуг Хоңһр Жаңһрин үг сонслго, хадын көндә дотр хаяд, уул күүкн гидг уулар дарулад оркна. Кергән күцәсн баатрмуд адуһан авч ирәд, арзин сүүр кецхәнә.

Бумбин орна өшәтн — Кермин көвүн Моңхуля — басл күчтә баатр, юнгад гихлә, тиим олн «йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адуг» көөж авч йовна. Зуг хортн баатрла Бумбин орна баатрмуд нежәдәр дәәлдцхәнә. Эәлян Овлан «Әәх Догшн хаана бөлгт» харһсн әдл мотивин тускар А. Ш. Кичиков иим цәәлһвр өгсмн: «Маңна хаана бийинь аһу күчтә бәәдләр жаңһрчнр урлг янзар үзүлж чадж. Маңна хан ямаран чигн зер-зевәс, кен чигн

баатрин шүрүнэс сүрдхш. Хоңһр, Савр, Санл мет шалдг баатрмуд Маңна хаана шүрүнлэ харһж цоклдна. Хамгин сүүлд Жаңһр бийнь армарн армдад диилсэр үзүлгдж. Иигж, эдү метэр дээлдлһ үзүлдгнь «Жаңһрин» оln зүсн хүвлврлэ ирлцэтэ, шин юмн эн туст уга. Зуг нег өвэрцнь: түрүлэд Хоңһр, даруны Савр, даруны Санл дээнд орлһн (Санл, Савр, Хоңһр, хамгин сүүлд Жаңһр дэврсэр, чидл багтаһас чидл иктэ талнь дүсэд орлцдг зөвтэ бээсмн: тиигж талын бөлгүдт харһна). Традицэс хажисн йовдл гиж темдглхнь: Жаңһр Маңна хаанла онц бээр бэрлдхлэрн, арман хуһлсна хөөн оln баатрмудыннь дөнгэр хортан дарж авна. Тиигж демнж дииллһн — хуучн эпосин йоснд уга йовдл: хойр баатр нүүрцэд, эврэ чидлэр медлцх зөвтэ, хэврһэс дем авч дээсэн дардг йовдл баатрлг дуулврт харһдго юмн» [Кичиков 1974: 114].

Шавалин Даван дуулсн бөлгүдэс эн шинжлжэх бөлг ахрхн болвчн, урн-зокъямжарн, ниит ормсарн, мотивсэрн сонһн, өвэрц. Эн бөлгүд келнэ кев-январн, бөлгүдин урн-зокъямжарн эрт цага Баһ Цоохра дүһргин «Догшн Замбл хаана» болн «Догшн Хар Кинэсин» бөлгүдлэ ирлцнэ.

В. 3. Цереновин тоолвар, Шавалин Даван «Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгдсн бөлг» Баһ Цоохра «Догшн Замбл хаана бөлглэ» ирлцэтэ: «„Догшн Замбл хаана бөлгт” Жаңһрин йисн миңһн цусн зерд тунжр адуг Аксахл Бада гидг адуч хэрүлдг бээж, Шавалин Даван бөлгт «йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адунь Аксахлан Харвада гидг адучта санжл. <...> Адуна то эдл йисн гисн тооһар эклнэ. Бас учрта. Кезэнэ йисн гисн тоод сидтэ, авта чинр зүүлһдг бээсмн. Дэкэд болхла, «Жаңһрт», туульд адун кезэдчн күщ биш тоота болна. Тегш түм, эс гиж бум күрсн адун уга. Түм күрэд, тохм тасрна гиж сеждг бээсмн» [Церенов 2005: 17].

Шавалин Даван «Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгдсн бөлг» Ээлэн Овлан «Арта Улан Хоңһр Дуутхулын ач, Дуутын көвүн Аля Моңхляг бэргсн бөлглэ» зэрм тоотарн ирлцдг болвчн, урн-зокъямжарн ондан болна. Эн бөлгүдт Бумбин орна өшөтһрин, хэрин баатрмудын нерд ирлцнэ, зуг Ээлян Овлан бөлгт — Дуутхулын ач, Дуутын көвүн Аля Моңхля болна, Шавалин Даван бөлгт — Кермин көвүн Моңхуля болна. Агт көөлһнэ седв «Жаңһрин» Баһ Цоохра дүһргт болн Ээлян Овлан бөлгүдт харһна. Бумбин орна баатрмуд

өшөтн дэ босхад, агт адуһинь көөж авад нархла, тиим ээмшг учрсн цагла эдн тер дарунь ни-негн болж, көөсөн күцэд, дээсэн дарад, берк үүлэн күцэхэд, эврәннь адуһан хэрү көөж авч ирнэ.

Шавалин Даван дүһргт «Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлг» ончта орман эзлнэ. Эн бөлг аһулһарн, мотивсэрн, седвэрэрн сонһн.

Бөлгин урн-зокъямжин тосхлт шинжлхлэ, иим болж харна:

I. Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авлһн.

II. Аинд мордх баатриг шүүж авлһн.

III. Баатрин йовуд хаалһ.

IV. Олзд авх объект диилж авлһн.

V. Баатрин хэрүд хаалһ.

VI. Арзин сүүр.

Шавалин Даван «Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлгин» эклц наадк бөлгүдэс ондан. «Жаңһрт» бөлг болһн арзин сүүрэр эклдг, зуг эн шинжлгджэх бөлг өвэрц эклцтэ. Эн эклциг арнзлын хурдн Зеердин магтал гиж келж болхмн, юнгад гихлэ, сэн бийинь магтж, өргж үзүлсмн:

Арнзл хурдн Зеерд мөрн
Көк девән өвсн хазлврта,
Киитн булгин усн услврта,
Көк зандн модн шөргэлһтэ,
Көгсн зандн модн сүүдрлһтэ,
Нүдндән күрм ээрү хаздг,
Чикндән күрм шуура хаздг,
Тер шуураһан хазсн цагтнь
Хаврин хөн, хурһн ниилжэх
Дүнгэ ээтәһәр хаздг санж

[Шавалиев 2005: 80].

Богчин көвүн Бор Маңнан «алг хойр тэрнин хар нүднь аньлдад» бөөхлэ, хойр алтн темнэр нүдндән телг тэвсн бийнь, темн хуһрад, мөрч унтж одна. Эн мотив дүһргин «Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгсн бөлгин» мотивлэ эдл болна. Хортна баатр, Кермин көвүн Моңхуля, йирин баатр биш, эн баатр «йирн йисн эрдмтэ», эрдмин негнь — тэрнин күчэр ямаран болвчн баатриг унтулһн. Моңхулян эмнь бийднь уга, эн — һазад эмтэ баатр. «Ке

шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгсн бөлгт» Жаңһр Моңхуляг диилэд: «Үй-үйэрнь углад, үзг болһнд салһж хай!» — гисн зэрлг Хоңһрт өгсн бийнь, Хоңһр зүткэд, баатриг «хадын көндэ дотр хаяд, күүкн уул гидг уулар дарулад» хайсмн. Уулар дарулһн — эмнь бат, үкдго баатрин темдг. Жаңһр терүг ээлдж медэд, Хоңһрт заксн болжана. Моңхуля Жаңһрин арнэл Зеердиг хулхалад йовж одсн, Бумбин орнахн нег эрднь болгсн күлг уга үлдсн. Бүрн-бүтн бээсн орн ода эвдргдэд, нег үнтэ эрднь болсн сүлд уга үлдсн болжана. Тегэд, төвкнүн бээдл хэрү учрахин төлэ эвдргдсн хамгиг орн-нутгтан хэрүлх зөвтэ болжана.

Урн-зокъямжин хойрдгч энгнь — аинд мордх баатриг шүүж авлһн. Арг Улан Хоңһр бийнь аинд мордх санаһан медүлнэ. Эн энгд эдл ниит ормс харһна: мөр тохлһна зурц, баатриг хувцлһн, зун алд цулвр ээжэрн томулж авлһн.

Баатрин йовуд хаалһ гидг энгд Хоңһрт «...һатлж — һатлвр өгш уга, эргж — эрглһ өгш уга / Һэнгин мөңгн дала харһна», эннь болхла, хаалһин нег харшлт. Баатрт күлгнь нөкд болад, эдн һатлцхана. Дарунь «Һатлж чигн болшго, / Эргж чигн болшго / Ө-шуһу модн харһна», ода яһс гиж санжаһад, баатр бийән чаңһаһад, ац харһа модыг сөңглэд, шивэд, хаалһ һарһад, Шар Ширмин хаани нутгин захар орад ирнэ.

Бөлгин урн-зокъямжд баатр олзд авх объектиг диилж авлһн гисн — басл күчр, күнд даалһвр. Тегэд баатр бийән күүнд медүлшгоһин төлэ өнчн тарха болж хүврнэ, мөрән хамута му дааһнд хүврүлнэ, дарунь нутг эргнэ. Зөңг ядад, Шар Ширмин хаанад ирэд, Кермин көвүн Моңхуляла бээр бэрлднэ. Моңхуля Хоңһриг алхар седхлэ, Хоңһр хад чолунд хүврнэ. Чолуна мотив — йир соньн мотив. Чолунд хүврнэ гиснь — алгддг уга баатр болж һарчана (мотив неуязвимости). Эн мотив тууль-үлгүрт харһна. Һазад өмтэ баатр яһж болвчн алхар күчлвчн, алгддго болна. Моңхуля хорта һасар шааһад алхар давсгиннь экэр шаана, тер бийнь Арг Улан Хоңһр шарлад одхас биш, хордж үкхш. «Жаңһрт» баатрмуд бээр бэрлдсн цагтан зөрмдән давсгиннь экэр суляд оддг, юңгад гихлэ, давсгин экэр тусхла, амрар диилвр бэрж болна.

Эн бөлгт харһдг эмдрүлһнэ мотив соньн болж медгднэ. Арг Улан Хоңһр хорта һасар шааһад, хорн бийднь шингрэд, үкхин алднд

күрсн цагла Шар Ширмин хан отч-бөөһөр тер хориг тээлрүлж авна. Арг Улан Хоңһр өнчн тарха болж хүврэд, хорта аюлас гетлэд, Шар Ширмин хаанд көвүн болад, хадмуд хээһэд, нег күүк буулһна. Тегэд эн күүкн Хоңһрт нөкд болад, арнзлын Зеерд альд бээхинь келж өгнө. Баатрин нөкдин мотив баатрлг туульд олар харһна, «Жаңһрт» чигн эн тархагдсн болдг.

Арг Улан Хоңһр кергэн күцәһэд, маңхн Цаһан уулд давхртан далн шорта-буута церг арнзлын хурдн Зеердиг манад бээсиг медэд, мек һарһад, күлгән авч зулна. Зуг ардаснь некүл көөлдэд ирнэ. Хоңһр цаг зуур диилгдэд бээхлэ, Хоңһрин эцк Бөк Мөңгн Шигһрһ болн алдр богд Жаңһр Хоңһрин Зандн Зула хатнас һарсн көвүнләнэ, арвн негн боднтаһан Шар Ширмин хаанаг дээлэд, барун халхднь тамһан дарад тэвнэ.

«Жаңһрт» тамһ тэвлһн гисн — орж өгснэ темдг болжана. Дарсн дээснәннь үгинь авсн деерән оруд нутг гиж тамһ тэвдг. Ээлян Овлан дүһртг иим мотив «Орчлңгин сээхн Мингйан Түрг хаани түмн шар цоохр агт көөгсн бөлгт» харһна:

Хан Жаңһрин ширәһәс
Һурваһад әдс авад,
Сүүр сүүртән суув.
Ардк хойр бодң күләһән тээлэд,
Арвн сәәһинь алхад,
Тавн сәәһинь ташад,
Тал дунднь орад суув.
«Дән талтн дала болый,
Дәвхднь — күлг болый,
Хәрни нег халасн болый!» — гиж
Эзн Жаңһрас эрв.
«Эврә бийм хан болад бәәв чигн,
Хәрин дәәснд халгсн,
Хамг һазрт алдршгсн,
Арвн хойр бодңгас суртн», — гив.
Күнд һарта Савр босч ирэд:
«Мана сурсн күүнд хәрү өгдг юмн эн!» — гихәд,
Барун халхднь
Бамбан улан тамһ тэвб [Джангар, 1 1978: 440].

Тамһ дарлһн гисн туужд уга юмн, эн жаңһрчһрин бүтүһәр келгдсн үг. А. Ш. Кичиков тамһин тускар иим тээлвр кесмн: «Тамһин нернь — бамбан улан тамһ. Эн нерн — хойр зүсн тээлвртә: бамба гисн үг халхан (щит) гисн чинртә; тиим тамһ — баатрин халхана чигн келвэртә, янзта бээсн болх» [Кичиков 1974: 133]. Мана хэлэцэр болхла, тернь чигн зөв, орж өгсн нутгин баатрин эмнднь күн күрш уга болжана.

«Шавалин Даван бөлгүд сидтә туульсла өөрхн кевәр залһлдата. Баатрлг туулин баатр чидлән зөрж, мек-тах угаһар, ээж-аавин өгсн ээм-далар медлцдг биший. Сидтә туульд баатр мек һарһж диилвр бэрнә. Хоңһр Шар Ширмин хаанад көвүн болсн болад, Арслң боднгин күүк залад, үрән һарһад, Зеерд күлгән олж авна. Эн тустан Шавалин Даван бөлгүд Баснга Мукөвүнә келсн «Жаңһрла» йир өөрхн. «Хоңһр Шар Бирмс хаани Дууни нертә дуулх, довтлхла цөклдг үлд хойриг авч ирхәр одхларн, Ботхни көвүн Самблин дү күүк өргәләд, түүнәсн үртә бээжәһәд, күүкд күүнәннь келсәр нексән олж авна. Эн хойр бөлгүдт Жаңһрин дээс дарлһнд Хоңһрин хәр һазрт һарсн көвүд нөкд болна» [Церенов 2005: 16].

«Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлгт» Хоңһрт һатлж болшго һәңгин мөңгн дала харһхла, баатрин Оцл дамбан Көк Һалзн күлг эзән магтж урмд өгнә:

— Күлг болгсн намаг
Үнндән девтәһәд авсн хөөн,
Усчад чигн һархв.
Цулвр чини зун алд болсн хөөн,
Зург болсн Хоңһр эс билч,
Зун алд эрг деер
Һәрәдәд чигн тусхлч! — гив

[Шавалиев 2005: 87].

Эн бөлгт нег өвәрц магтал харһна, кел бәргдсн Хоңһриг Жаңһр иигж магтна:

— Арг Улан Хоңһр мини!
Тәк Зул хаани ач эс билч,
Таңсг Зул хаани жич эс билч,
Төөлрг түвд алдр Ширкин
Төвшүн Шигшргәс һарсн

Зун орнд зөрмгэрн туурсн,
Зурһа орсн наснаһ авн
Бөкэрн туурсн,
Зөрмг Улан Хоңһр мини!

Эн магтсн магталас Жаңһр Хоңһр хойр үй төрл болж һарчахинь медгдж бээнэ, эн өвэрциг В.З. Церенов бас темдглснн [Церенов 2005: 23]. А.Ш. Кичиковин ухан-тоолврар: «Удандан келгдэд йовж Хоңһр оһн соңсачһрин уханд Жаңһрин өөрхн төрл-садн болж бээнэ» [Кичиков 1967: 71].

«Оцл Дамбан Көк Һалзн күлгтэ Азг Улан Хоңһр нисдг алг мөртө Арл Манз хааг даргсн бөлг» — Шавалин Даван дуулсн бөлгүдэс хамгин сонһн, күүнэ зүрк авлм, оһнд таасгдсн бөлг. Эн бөлг урн-зокъямжарн, үүл-йовдларн Ээлэн Овлан «Арг Улан Хоңһр Ээх Догшн Маңна хаанла бээр бэрлдсн бөлглэ» йир өөрхн, зуг эврэ онц темдгүдтэ, өвэрц мотивстэ болна.

«Жаңһрин» дүһрг болһнд гилтэ «тавн юм сурлһн» бөлгин зэңгдвр сюжет болж харһна. «Тавн юм сурлһн» — хамгин делгрнүгү мотив болж һарна. Эн бөлгэс нань «тавн юм сурлһн» Басңга Мукөвүнэ зурһадгч («Аю Манзин Буурлта Ээх Маңна хаани очн болгсн уланта Нарни Герл гидг баатрнь Жаңһрахна шижтэ тавн юм сурж ирсн бөлгин» зэңгдврнь болна. Шавалин Даван бөлг Ээлэн Овлан бөлглэ утхарн ик өөрхн, хоорндан, нег-негндэн нег сюжетин хүвлврмүд болм бөлгүд. Болв иим хату неквр тэвлһн мет мотив «Догшн Хар Кинэсин бөлгт», «Догшн Шар Маңһсин бөлгт» чигн харһна, «Ут Цаһан хаана Уулын Шар Бирмн» гих нерэдлһтэ бөлгт хэр баатр Хоңһриг авхар ирнэ.

Тер тавн сурсн юминь хэлэхлэ, сонһн тээлвр учрна. Аһ Шавдл — хаана хатн. Хатан булагдсн хан-төрэн алдснла эдл, алдршго му нерн. Арг Улан Хоңһр — хамгин шалдг баатр, Бумбин орна арслң. Хоңһр — орн-нутгин тулг. Тулган геесн орн — нурсна темдг (тер дотр: Хоңһр эк ориг хурасн биший). Ээтин көвүн Шоңһрин тускар «алинчн эрдмиг альхн деерэн тогтасн залу» гиж келгднэ. Эн баатрар хортн дээсн туслагчан кехэр седнэ. Ээлэн Овлан дүһргт, «Ээх Догшн Маңна хаана бөлгт», хортн Миңгийн баатрар Жаңһрин эркн сән сөңчэр, зардг зарцан кехэр седнэ. Эннь болхла, арзин сүүр хоосрв гисн темдг. Арнзл хурдн Зеерд мөрн — хаана заясн

күлг, хан Жаңһрин уна күлг. Хан йоснас буухла, алдр күлгнь чигн керг уга. Деернь Көк һалзн күлг — хамгин сән күлгүдин негнь. Эн «тавн юмна» чидл-чинр Бумбин орнас халгдад, Арл Манз хаана чидл немжәнә.

«Жаңһрин» билгин нег сээхн сурһмжнь — диилгдсн дээсиг дажрдго, әмд-менд тәвдг, гер-малынь талхж авдго гижәх юмн. Бумбин орна баатрмуд өшәтә дээсэн диилхләрн, геминь тәвж өгдг заңта. Хортн алач-махч болв чигн, Бумбин орна баатрмуд тиим зерлг ховдг седклтә биш, күлцңһү улс болж үзүлгддг йоста.

Источники / Sources

Джангар 1978 — Джангар. Калмыцкий героический эпос (тексты 25 песен): в 2 т. / сост. А. Ш. Кичиков; КНИИЯЛИ. М.: Наука, ГРВЛ, 1978. Т. 1. 442 с. Т. 2. 417 с. [*Dzhangar: Kalmytskiy geroicheskiy epos (teksty 25 pesen)*] [*Jangar: the Kalmyk heroic epic (texts of 25 songs)*]. In 2 vols. A. Sh. Kichikov (comp.). Moscow: Nauka, 1978. Vol. 1. 442 p. Vol. 2. 417 p. (In Kalm.)]

Шавалиев 2005 — Шавалиев Дава. Джангар. Эпический репертуар / сост., подгот. текстов, исслед. и примеч. В. З. Церенова. Элиста: Эрдем, 2005. 190 с. [*Shavaliiev Dava. Dzhangar. Epicheskiy repertuar*] [*Jangar: epic repertory*]. V. Z. Tserenov (comp., prep., etc.). Elista: Erdem, 2005. 190 p. (In Rus. and Kalm.)]

Литература / References

Басангова, Манджиева 2004 — Басангова Т. Г., Манджиева Б. Б. Эпический репертуар калмыцкого сказителя Давы Шавалиева // Этнопоэтика и традиция / отв. ред. В. А. Бахтина. М.: Наука, 2004. С. 83–93. [*Basangova T. G., Mandzhieva B. B. Kalmyk tale teller Dava Shavaliiev's epic repertory. Etnopoetika i traditsiya*. V. A. Bakhtina (ed.). Moscow: Nauka, 2004. Pp. 83–93. (In Rus.)]

Биткеев 1990 — Биткеев Н. Ц. Калмыцкий героический эпос «Джангар»: проблемы типологии национальных версий. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1990. 155 с. [*Bitkeev N. Ts. Kalmytskiy geroicheskiy epos «Dzhangar»: problemy tipologii natsional'nykh versiy*] [*The Kalmyk heroic epic of Jangar: typology of national versions revisited*]. Elista: Kalm. Book Publ., 1990. 155 p. (In Rus.)]

Биткеев 2001 — Биткеев Н. Ц. Джангарчи. 2-е изд., испр. и доп. Элиста: АПП «Джангар», 2001. 447 с. (на рус. и калм. яз.). [*Bitkeev N. Ts. Dzhangarchi*] [*The Jangarchi*]. 2nd ed., rev. and suppl. Elista: Dzhangar, 2001. 447 p. (In Rus. and Kalm.)]

- Кичиков 1967 — Кичиков А. Ш. Версии и песни “Джангара” // Ученые записки КНИИЯЛИ. Вып. 5. Сер. Филология. Элиста, 1967. С. 55–72. [Kichikov A. Sh. The *Jangar* Epic: versions and songs. *Uchenye zapiski KNIYaLI*. Is. 5. Ser. ‘Philology’. Elista, 1967. Pp. 55–72. (In Rus.)]
- Кичиков 1974 — Кичиков А. Ш. Героический эпос «Джангар». Элиста: Калм. кн. изд-во, 1974. 160 с. (на калм. яз.) [Kichikov A. Sh. *Geroicheskiy epos «Dzhangar»*] [The heroic epic of *Jangar*]. Elista: Kalm. Book Publ., 1974. 160 p. (In Kalm.)]
- Кичиков 1992 — Кичиков А. Ш. Героический эпос «Джангар». Сравнительно-типологическое исследование памятника. М.: Вост. лит., 1992. 320 с. [Kichikov A. Sh. *Geroicheskiy epos «Dzhangar»*. *Sravnitel’no-tipologicheskoe issledovanie pamyatnika* [The heroic epic of *Jangar*: a comparative and typological study]. Moscow: Vost. Lit., 1992. 320 p. (In Rus.)]
- Овалов 1973 — Овалов Э. Б. “Общие места” (Loci communes) в поэме “О поражении Свирепого Хара Киняса” // Филологические вести. Вып. 5. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1973. С. 61–88. [Ovalov E. B. ‘Common places’ (Loci communes) in (versions of) the epic song ‘About the Defeat of Khara Kinäs the Furious’. *Filologicheskie vesti*. Is. 5. Elista: Kalm. Book Publ., 1973. Pp. 61–88. (In Rus.)]
- Овалов 1977 — Овалов Э. Б. Поэма о поражении свирепого Хара Киняса в эпосе «Джангар». Элиста: Калм. кн. изд-во, 1977. 79 с. [Ovalov E. B. *Poema o porazhenii svirepogo Khara Kinyasa v epose «Dzhangar»*] [The *Jangar* Epic: the poem ‘About the Defeat of Khara Kinäs the Furious’]. Elista: Kalm. Book Publ., 1977. 79 p. (In Kalm. and Rus.)]
- Рифтин 1982 — Рифтин Б. Л. Из наблюдений над мастерством восточномонгольских сказителей (магтал коню и всаднику) // Фольклор. Поэтика и традиция. М.: Наука, 1982. С. 70–92. [Riftin B. L. Observing the mastery of Eastern Mongolian tale-tellers (a *magtal* (praise) to the horse and his rider). *Fol’klor. Poetika i traditsiya*. Moscow: Nauka, 1982. Pp. 70–92. (In Rus.)]
- Селеева 2008 — Селеева Ц. Б. Мотив пира в структуре эпического сюжета (на примере синьцзян-ойратской и калмыцкой версий эпоса «Джангар») // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2008. № 3. С. 52–54. [Seleeva Ts. B. A motif of the feast within the structure of an epic plot (a case study of Xinjiang Oirat and Kalmyk versions of the *Jangar* Epic). *Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN*. 2008. No. 3. Pp. 52–54. (In Rus.)]
- Селеева 2011 — Селеева Ц. Б. Статические и динамические свойства пространства и времени в эпосе «Джангар» // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 1. 2011. С. 173–177.

- [Seleeva Ts. B. Static and dynamic properties of space and time in the *Jangar* Epic. *Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN*. No. 1. 2011. Pp. 173–177. (In Rus.)]
- Селеева 2013 — *Селеева Ц. Б.* Указатель тем калмыцкой и синьцзян-ойратской версий эпоса «Джангар». Элиста: КИГИ РАН, 2013. 276 с. [Seleeva Ts. B. *Ukazatel' tem kalmytskoy i sin'tsyan-oyratskoy versiy eposa «Dzhangar»* [The Kalmyk and Xinjiang-Oirat versions of the *Jangar* Epic: an index of topics]. Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2013. 276 p. (In Rus.)]
- Убушиева 2009 — *Убушиева Д. В.* Багацохуровский цикл «Джангара» в записях XIX века (сюжетика и сохранность эпического текста): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Элиста, 2009. 21 с. [Ubusheeva D. V. *Bagatsokhurovskiy tsikl «Dzhangara» v zapisyakh XIX veka (syuzhetika i sokhrannost' epicheskogo teksta)* [The Baya Tsokhor Cycle of the *Jangar* Epic in 19th-century recordings (plots and integrity of original epic narratives)]. A PhD thesis abstract. Elista, 2009. 21 p. (In Rus.)]
- Убушиева 2012 — *Убушиева Д. В.* Сохранность и вариативность эпического текста (материал трех разносюжетных песен Багацохуровского цикла калмыцкого героического эпоса «Джангар») // Научное наследие профессора А. Ш. Кичикова и актуальные проблемы современной калмыцкой филологии и культуры: мат-лы регион. науч. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения профессора А. Ш. Кичикова. 2012. С. 133–135. [Ubusheeva D. V. Integrity and variability of the epic text (a case study of three different songs of the Baya Tsokhor *Jangar* Cycle). *Nauchnoe nasledie professora A. Sh. Kichikova i aktual'nye problemy sovremennoy kalmytskoy filologii i kul'tury*. Conf. proc. 2012. Pp. 133–135. (In Rus.)]
- Убушиева 2016 — *Убушиева Д. В.* Археографическое описание текстов песен Багацохуровского цикла XIX века // Гуманитарная наука Юга России: международное и региональное взаимодействие: мат-лы II Междунар. науч. конф. Элиста: КИГИ РАН, 2016. С. 280–281. [Ubusheeva D. V. The Baya Tsokhor Cycle: an archaeographic description of 19th-century texts. *Gumanitarnaya nauka Yuga Rossii: mezhdunarodnoe i regional'noe vzaimodeystvie*. Conf. proc. Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2016. Pp. 280–281. (In Rus.)]
- Церенов 2005 — *Церенов В. З.* Жанрч Шавалин Дава // Шавалиев Дава. Джангар. Эпический репертуар / сост., подгот. текстов, исслед. и примеч. В. З. Церенова. Элиста: Эрдем, 2005. С. 5–27. [Tserenov V. Z. Jangarchi Dava Shavaliyev. *Shavaliyev Dava. Dzhangar. Epicheskii repertuar*. V. Z. Tserenov (comp., prep. etc.). Elista: Erdem, 2005. Pp. 5–27. (In Rus. and Kalm.)]